

УДК 94(47)+94(100)"1917/18"

Гліб Головко (м. Пирятин)

науковий секретар Пирятинського
історико-краєзнавчого товариства
hlebholovko2901@gmail.com.

ORCID ID: 0000-0003-1196-7455

Ігор Головко (м. Полтава)

науковий співробітник
Полтавської археологічної експедиції
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України
ihorholovko@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-4224-8392

Марина Руднева (м. Київ)

кандидат географічних наук,
старший викладач кафедри країнознавства
і туризму факультету міжнародних відносин НАУ
marina.rudneva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7009-707X; Web of Science

Чехословацьке військо на Полтавщині (червень 1917 р. – березень 1918 р.): територія базування та службово-бойова діяльність

У статті на підставі документальних джерел, головним чином полкових хронік і спогадів легіонерів, розглядаються особливості формування 2-ої чехословацької дивізії, а також вивчається питання участі окремого Чехословацького армійського корпусу в боротьбі за владу в Україні в 1918 році.

Ключові слова: Баршівка, Березань, Бориспіль, Гребінка, Полтава, Чехословацький корпус, 2-а Чехословацька дивізія, Перша світова війна.

Hlib Holovko, Ihor Holovko, Maryna Rudnieva

Czechoslovak army in the Poltava region (June 1917 - March 1918): the territory of the base and military service

Following the Czechoslovak soldiers' stellar performance at Zborov, the Russian Provisional Government finally granted their émigré leaders on the Czechoslovak National Council permission to mobilize Czech and Slovak volunteers from the POW camps. In June 1917 the formation of second Czechoslovak Division, consisting of four regiments, was begun. At the end of September, the division became part of the newly formed Special Czechoslovak Corps.

Since only the defeat of Austro-Hungary and Germany offered any hope of Czech national independence, Czechoslovak volunteers were amongst the most motivated and steadfast of the Allied forces in Russia.

In November 1917, the Bolsheviks seized power throughout Russia and soon began a war against the UNR. After negotiations in Brest-Litovsk, the Central Powers became allies of Ukraine. The chairman of the Czechoslovak National Council, T. Masaryk, who had arrived in Russia, began planning for the Legion's departure from Russia and transfer to France so the Czechoslovaks could continue to fight against the Central

Powers. Since most of Russia's main ports were blockaded, Masaryk decided that the Legion should travel from Ukraine to the Pacific port of Vladivostok, where the men would embark on transport vessels that would carry them to Western Europe.

In February 1918, Bolshevik authorities in Ukraine granted Masaryk and his troop permission to begin the journey to Vladivostok. However, on 18 February, before the Czechoslovaks had left Ukraine, the German Army launched Operation «Faustschlag» (fist strike) on the Eastern Front to force the Soviet government to accept its terms for peace. From 5 to 13 March, the Czechoslovak legionaries successfully fought off attempts to prevent their evacuation in the fights near Hrebinka and Bakhmach and was started a long way to the east. After returning home the Legion played a central part in the foundation of the Czechoslovakian nation.

The article on the basis of documental sources, basically the regimental chronicles and the legionary's memories, analyzes specifics of 2-nd Czechoslovak Division formation and also is being considered about the participation of the Special Czechoslovak Corps in power struggles in Ukraine in 1918.

The soldiers and officers of the division were received military skills and necessary knowledge in Poltava's region. Boryspil, Piryatin, Baryshivka, Berezan, Yahotyn and Hoholeve were a cradle for 5-th, 6-th, 7-th, 8-th rifle regiments, assault battalion and artillery regiment. But about this page of history, almost nothing is known to the inhabitants of the region.

Key words: Baryshivka; Berezan; Boryspil; Hrebinka; Poltava; Czechoslovak Corps; 2-nd Czechoslovak Division; The First World War.

У вітчизняній історіографії бракує праць присвячених історії формування і перебування на теренах України, в тому числі і на Полтавщині, чехословацьких військових добровольчих частин в роки Першої світової війни.

Чисельні та ґрунтовні видання по цій темі, що почали виходити в молодій Чехословацькій республіці в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. (монографії, мемуари, полкові хроніки) в СРСР не перекладалися і не видавалися. Висвітлення ж історії легіонерів після Другої світової війни, в країнах соцтабору, куди входила й сама Чехословаччина було однобоким та заідеологізованим. Об'єктивну оцінку збережених джерел з історії Чехословацького корпусу в Росії вчені, вочевидь, почали давати вже після «Оксамитової революції».

В 1990-х – 2000-х рр. вийшло чимало праць, в яких розкриваються обставини виникнення та особливості існування чехословацького легіонерства в Росії. Більшість з них носять узагальнюючий характер і проаналізовані в історіографічному дослідженні А.Н. Валиахметова¹.

Певну увагу перебуванню чехословацьких вояків на Полтавщині приділяють в своїх працях П.Г. Александров², Д.В. Салдугеєв³, Б.А. Татаров⁴, Я. Калоус⁵, Я. Клімент⁶. Проте повного огляду історії «полтавських легіонерських полків» дотепер не було. Ця стаття має заповнити виявлену лакуну.

Головною причиною того, що новий Верховний головнокомандувач – генерал Л.Г. Корнілов – 4 червня 1917 р. видав розпорядження розпочати формування 2-ої чехословацької дивізії⁷,

¹ Валиахметов А.Н. Чехословацкий корпус в России (1917-1920): историография. Дис. канд. ист. наук: 07.00.09. – Казань, 2005. – 243 с.

² Александров П.Г. Битва у станции Бахмач: к вопросу об участии частей отдельного Чехословацкого корпуса в борьбе с германскими интервентами в феврале – марте 1918 г. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – № 6 (68): в 2-х ч. – Ч. 1. – Тамбов: Грамота, 2016. – С. 16-22.

³ Салдугеєв Д.В. Чехословацкий корпус в России // Вестник Челябинского государственного университета. – 2005. – Т. 1. – № 2. – С. 88-98.

⁴ Татаров Б.А. Битва у Бахмача (8–13 марта 1918 г.) // Белая гвардия: альманах. – 2006. – № 8 – С. 100-119.

⁵ Kalous J. Boj Československých legií u Bachmače // Československé legie v Rusku: sborník příspěvků z kolokvia (09. 05. 2001 v Praze). – Praha: Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna, 2003. – S. 58-71.

⁶ Kliment J. Zápisky legionářovy. Ze života a bojů na Rusi ve světové válce v letech 1914–1919. – Středokluky, 2005. – 160 s.

⁷ Согласие Главнокомандующего русской армией на формирование 2-ой чехословацкой дивизии. 4 июля 1917 г. // ВНА. – Фонд филиала Чехословацкого национального совета в России.

Водночас прискорилося формування 2-ої дивізії: 5 жовтня у Києві було утворено її штаб, який мав завершити організацію полків. При штабі сформовано службу тилу (обоз) і телефонний відділ, а з 1 листопада в Борисполі, за розпорядженням командира дивізії полковника Канюкова, розпочався набір до 2-го резервного полку, підпорядкованого штабу.

Після прийняття Українською Центральною Радою III Універсалу 20 листопада і проголошення УНР процес формування чехословацьких військ на підконтрольній їй території не припинився. 29 листопада 1917 р. при штабі корпусу було створено медичний відділ. 22 листопада в Києві між Генеральним Секретаріатом УНР та О.С.С.Н.Р. було укладено угоду про невтручання чехословацьких військ в політичну боротьбу на Україні. У війні з Центральними державами чехословаки зберігали високу боєздатність і залишалися вірними союзниками Антанти. Більшість з них не бачила різниці в тому де битися із запеклим ворогом і, по мірі сил, прагнули наблизити крах Австро-Угорської імперії на східних її кордонах, виборюючи свою державність.

Подальші ж події унеможлилювали цю боротьбу так як в грудні 1917 р. більшовицький уряд в Росії уклав угоду з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною про припинення вогню та розпочав війну проти УНР, відправивши війська В. Антонова-Овсієнка на Харків.

Сподіваючись використати новостворені чехословацькі частини в якості заслону проти більшовиків, Українська Центральна Рада дала розпорядження 5-му чехословацькому полку зайняти територію за 60 верст на схід від Києва: в місці перетину залізничних доріг «Бахмач – Черкаси» та «Полтава – Київ», передавши йому контроль над стратегічно важливим магістральним вузлом.

17 листопада 1917 року перші полкові емісари прибули на хутір Сербинівка Пирятинського повіту Полтавської губернії, землі навколо якого були обрані для розміщення першого батальйону, полкових інженерів і кулеметного відділення «Шоша» («Chauchat»). Через 13 днів з Борисполя виїхав другий батальйон з пішими та кінними розвідниками, кулеметне відділення «Максим» («Maxim gun») та унтер офіцерська школа. 21 грудня – штаб полка з «нестройовою» ротою. 31 грудня, рятуючись від зимових морозів, потерпаючи від нестача провіанту і фінансового забезпечення, останні добровольці – третій батальйон, ударна рота, зброярі з арсеналом та інтенданти з

полковим майном – залишили літній табір в Борисполі і перебралися на нове місце.

Підрозділи залізницею прибували до роз'їзду «Мар'янівка», а звідти, в пішому порядку, направлялися на свої «зимові квартири» в верхів'ях рр. Сухої Оржиці та Чумгаку.

Штаб першого батальйону, частину 3-ої роти, а згодом і полковий штаб, було розміщено в маєтку Степана Петровича Абросимова (фото 1) в селі Каївці (тепер частина села Степанівка Драбівського району Черкаської області: вул. Соборна, 22). В Каївці знайшла притулок і «нестройова рота».

Фото 1. Маєток С. П. Абросимова (1904).

1-а рота була розселена на хуторах Сербинівка (Семенів) та Чепурківка (Сотниківка).

2-а і частина 3-ої роти – в селі Воскресенське (в середині 1920-х років Воскресенське, Сербинівка та Чепурківка були об'єднані в село Перше Травня Пирятинського району Прилуцької округи з 1992 року – с. Сербинівка Гребінківського району Полтавської області) та на хуторах між с. Воскресенським та с. Каївкою.

4-а рота – в селі Степанівка.

Інженери та кулеметники «Шоша» – на козацьких хуторах між с. Каївкою та х. Петропавлівським (тепер північно-західна околиця с. Степанівки).

5-та та 6-та роти другого батальйону розмістилися в селі Коломиці (Коломійці).

7-а рота – в с. Антонівці (знаходилася на південь від с. Свічківки: на протилежному – правому – березі р. Чумгаку; тепер не існує).

8-а рота – на хуторі Томари (тепер в межах с. Шрамківки Драбівського району Черкаської області).

Всі розвідники і кулеметне відділення «Максим» – в селі Свічківка.

Унтер-офіцерська школа – в приміщенні мойсівської земської школи.

Найдальше від залізниці, вздовж р. Боярки (права притока річки Чумгак), розмістився третій батальйон:

Зв'язківці спочатку зайняли приміщення Пирятинського вищого початкового училища на вул. Переяславській (згодом Леніна, тепер Соборна, 56 Б), а потім, слідом за канцелярією, переїхали на вул. Лубенську).

1-а та 6-а роти, «нестройова рота», інженери та гренадери (бомбардири) були поселені в тих небагатьох приватних будинках, які змогли вмістити таку кількість людей.

5-а та 7-а роти переїхали в приміщення повітової в'язниці.

Унтер-офіцерська школа, 2-а та 10-а роти розмістилися в господарчих будівлях парового млина (круподерки) купця Янкеля Хацьковича Майліса.

8-а рота – в передмісті, на Заріччі.

3-а та 4-та роти оселилися в маєтку родини Закревських в с. Березовій Рудці.

9-а, 11-а і 12-а роти – в маєтку Стороженків в с. Велика Круча.

Розвідники – в маєтку родини Липських в с. Крячківці.

1-а кулеметна рота розташувалася в селі Майорщина.

2-а кулеметна рота – на хуторі Щербаківка (тепер в межах села Тарасівка Гребінківського району Полтавської області).

3-а кулеметна рота – на хуторі Калинів Міст¹⁵.

12 листопада 1917 року новим командиром 2-ої дивізії було призначено генерал-майора Петра Миколайовича Подгаєцького¹⁶, колишнього командувача 16-ої артилерійської бригади, який продовжив передислокацію довірених йому частин на схід.

3 грудня із Березані до села Семенівка було переведено другий батальйон 7-го Татранського полку¹⁷.

15 грудня в Яготині почав формуватися дивізійний ударний батальйон. Його кістяк мали скласти окремі ударні роти лівобережних полків, укомплектовані переважно із молодих

хлопців віком до 25 років з відмінним здоров'ям. Його командиром було призначено штабс-капітана Теодора Дворжака, а навчання особового складу покладено на французьких військових інструкторів.

16 грудня 1917 року до Яготина було переведено і штаб 2-ої дивізії. Він розмістився в оточеному великим господарським двором палаці Репніних-Волконських (Розумовських) (фото 3). У господарчих будівлях маєтку оселилися офіцери штабу та працівники лазарету.

Фото 3. Праве крило палацу Репніних-Волконських в Яготині: тепер Картинна галерея.

Канцелярія та командування батальйону зайняли приміщення на центральній площі міста, навпроти Троїцького собору (1800) – ймовірно, будівлю земської початкової школи (тепер районний музей етнографії та освіти; вул. Незалежності, 105). З великими зусиллями вдалося розмістити особовий склад та ротні канцелярії та їдальні¹⁸.

Перші повідомлення про наступ більшовицьких частин зі сходу змусили командування чехословацької дивізії привести полки в стан підвищеної бойової готовності.

¹³ Vaněk O. 5. Československý střelecký pluk "Pražký" T. G. Masaryka v boji za svobodu vlasti 1917–1920. – Praha, 1934. – S. 53-54.

¹⁴ Kubiček Adolf. Album příslušníků 6. střeleckého Hanáckého pluku. – Praha, 1933. – S. 7.

¹⁵ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 33-34

¹⁶ Kubiček A. Označena práce. – S. 40.

¹⁷ Ivičič V. Tatraci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení do návratu do vlasti. – Praha: Nákladen Památníku Odboje, 1924. – S. 22.

¹⁸ Vejnar J. Úderný prapor: Kronika prvního úderného praporu Sibiřských legii. – Hranice: Památník Osvození, 1930. – S. 35-36.

Тим часом 13 (26) січня 1918 року більшовицький авангард – з'єднання П.В. Єгорова, – після трьохгодинного бою із загоном добровольців сотника О. Волоха (160 гайдамаків проти 2000 червоних), зайняло Гребінку і відтіснило ворога до станції Кононівка. Бої за станцію тривали ще два дні. 17 (30) січня вцілілі війська УНР в Кононівці були підсилені вояками Гайдамацького Коша Слобідської України¹⁹. Завдяки підкріпленню (11-й стрілецький полк (до 700 багнетів) і легка, 4-гарматна, батарея), надісланому вже наступного дня з Полтави, більшовикам вдалося відтіснити незначні військові підрозділи УНР і закріпитися в межах важливого транспортного вузла²⁰. У Гребінку, яка мало стала однією з тилкових баз «першої революційної армії» під час наступу на Дарницю, прибув командуючий більшовицькими військами на Україні М.А. Муравйов.

Того ж дня командиром 5-го Празького полку до більшовицького штабу на станції Гребінка було надіслано делегацію із двох осіб: поручика Бейла та унтер-офіцера Мюллера. Позиція «озброєного нейтралітету» чехословацького полку у війні більшовиків з Українською Центральною Радою, яку донесли посланці, цілком влаштувала радянське військове командування. Проте М.А. Муравйов, який особисто вів перемовини з парламентарями, вимагав твердих гарантій дотримання чехословацьким полком так званого «озброєного нейтралітету». Врешті-решт дійшли згоди, що сім офіцерів полку, направлених в штаб більшовиків, стали запорукою вільного переміщення більшовицьких військ через район, підконтрольний цьому підрозділу²¹.

Захопивши Гребінку – один з найважливіших залізничних вузлів на Лівобережжі – більшовики отримали можливість розвивати наступ вздовж гілки «Полтава – Київ» та сприятливі умови для захоплення станції «Бахмач», яка була не менш важливою для встановлення контролю над залізничною магістраллю «Курськ – Київ».

Перспектива появи більшовицьких військ в районі дислокації Ганацького полку, а саме на залізничній станції Пирятин, яка знаходилася на шляху «Гребінка – Бахмач», змусила керівництво і цього полку наслідувати своїх земляків-сусідів.

27 січня 1918 р. на засіданні полкового комітету було ухвалено відповідне рішення. О другій годині ночі шість делегатів полку під керівництвом штабс-капітана Чеховського прибули до Гребінки. Делегацію зустрів особисто П.В. Єгоров. Двохгодинні переговори пройшли успішно і невдовзі делегати повернулися в Пирятин спеціальним потягом.

Досягнуті домовленості були розкриті ними у звіті командирові полку:

«...6-й Ганацький полк не втручається у конфлікт між армією народних уповноважених і військами Центральної Ради і зберігає нейтралітет.

Головнокомандувач Муравйов гарантує 6-му полкові, що не робитиме спроб його роззброїти, а всі його підрозділи, де б вони не були розквартировані, отримують недоторканість.

За захист порядку в районі свого базування відповідає полк.

У випадку транзиту потягів з більшовицькими військами до Бахмача через Пирятин, сторони мали здійснити обмін заручниками, які б гарантували виконання угоди. До більшовиків слід було відправити п'ять представників полку: трьох офіцерів та двох стрільців.

Ні за яких обставин більшовицькі війська на марші до Бахмача не повинні залишатися в Пирятині більше двох днів.

Якщо в районі м. Пирятин виникнуть бої між більшовиками та регулярними, чи нерегулярними, військами Української Центральної Ради, то ні полк, ні заручники в боротьбу вступати не повинні.

В інших випадках для узгодження дій сторін договору повинна була скликатися спеціальна комісія...»²².

¹⁹ Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревезук В.Я. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. – Полтава: «Оріяна», 2005. – С. 58.

²⁰ Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о Гражданской войне. – Т. 1. – М.: Издание Высшего Военного Редакционного Совета, 1924. – С. 145.

²¹ Vaněk O. Označena práce. – S. 63.

²² Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 69.

29 січня 1918 р. перший ешелон з більшовицькими військами прибув до Пирятин (фото 4). На станції його зустрічали всі члени полкового комітету та особисто командир 6-го полку Я. Червинка. Аби уникнути грабежів і насильства в місті зі сторони червоногвардійців, кілька чехословацьких рот оточили станцію і

Фото 4. Більшовики на залізничній станції «Пирятин» (січень 1918 р.).

вишикувалися вздовж платформ. На цегельному заводі Козаченка, неподалік від станції, з самого ранку було розміщено весь особовий склад унтер-офіцерської школи, готовий негайно втрутитися в конфлікт на станції в разі його виникнення. Кілька чеських солдат, перевдягнених злидарями, вешталися серед «гостей», намагаючись дізнатися їх наміри.

Згодом на зміну цьому ешелону, що того ж дня відбув до Бахмача, почали прибувати інші. Солдати, які прибували в них, вочевидь, не були в повній мірі ознайомлені з укладеними напередодні в Гребінці домовленостями. Діставшись до міста, деякі з них почали вриватися до приватних будинків та крамниць з метою грабежу. Патруль 10-ої роти змушений був затримати, а згодом відпустити кількох «революційних матросів», які намагалися вдертися до Пирятинської земської управи з метою пограбування.

Збільшення кількості чехословацьких військових патрулів в Пирятині дозволило утримати порядок, а розміщення в місті однієї з кулеметних рот остаточно переконало більшовиків в недоцільності подальших провокацій²³.

Під час наступу на Бахмач, більшовики у Пирятині, 30 січня 1918 року утворили революційний комітет²⁴, в якому чотири з десяти місць було залишено за представниками Ганацького

полку, який фактично контролював місто. Делегатами до Пирятинського ревкому від полку були направлені: штабс-капітан Чеховський, поручик Ярош, стрільці Драгни і Душек²⁵.

Розвиваючи наступ вздовж залізниці «Полтава – Київ», війська М.А. Муравйова неминуче мали зустрітися і з іншими чехословацькими підрозділами.

Усвідомлюючи, що новим полем бою між наступаючими більшовицькими частинами і гайдамаками, може стати місто Яготин, командування розквартированих в ньому чехословацьких військ теж направило до «червоних» свою делегацію. Очолив її поручик Дворжак.

Опівдні 30 січня після бою з підрозділами УНР радянські війська оволоділи Яготином. Наступного дня «яготинський» чехословацький батальйон, який продемонстрував «збройний нейтралітет» відвідав М.А. Муравйов. Через кілька днів більшовики взяли на себе охорону лікєро-горілчаного складу та заводу, організували патрулювання в місті²⁶.

Нестримний похід Червоної гвардії на Київ застав 7-й Татранський полк на марші. Безгрошів'я, голод і холод змусили керівництво полку вдатися до рішучих дій. 21 січня інженерна команда та 9-а рота полку були переселені в с. Безуглівку, с. Софіївку, на хутори Петровасин та

²³ Tamtéž. – S. 70-71.

²⁴ Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.: Полтавська область / Голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]; редкол. тома: Буланій І.Т. (голова) [та ін.]. – Київ: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967 – С. 796.

²⁵ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československeho pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 72.

²⁶ Vejnar J. Označena práce. – S. 38-39.

Варварівський. 3-а рота перемістилася в маєток В.П. Кочубея в селі Згурівка (за 32 км на північ від залізничної станції «Яготин») та в с. Аркадіївку (за 9 км на північний схід від с. Згурівки). 5-а та 6-та рота – в с. Оржицю (тепер село Стара Оржиця Згурівського району Київської області)²⁷. З більшовицькими військами від «татранців» переговори вів представник польового комітету поручик Янчик. Розпорозившись, татранці втратили контроль над залізницею і опинилися осторонь громадянського конфлікту. Відтіснити їх із зайнятих населених пунктів і силоміць роззброювати «червоні» не стали.

Відсутність найнеобхіднішого, невиправдані сподівання, необлаштованість і зневіра в партійних вождях серед солдатів, найменш підготовлених і оснащених, 7-го та 8-го полків стали сприятливим ґрунтом для більшовицької агітації. Її результатів довго чекати не довелося. Вся 5-а рота 8-го Сілезького полку, направлена з Дарниці на підсилення двох своїх батальйонів, які несли караульну службу навколо інтендантських складів та складу з піроксиліном в Києві, склала зброю перед рішуче настроєною юрбою (головним чином, жінок та дітей) біля мосту із Слобідки: напередодні вступу в місто більшовицьких військ²⁸.

Успіхи радянських військ сприяла швидкому поширенню соціал-демократичних ідей серед легіонерів і чеських та словацьких військовополонених. Захоплення більшовиками Києва прискорило цей процес.

До лютого 1918 року чехословацька соціал-демократична організація в Україні на чолі з А. Муною нараховувала вже 5 054 членів, мала 62 первинні місцеві організації (в тому числі 46 провінційних, за межами Києва) та власний друкований орган – газету «Svoboda», перший номер якої вийшов в світ ще 1 листопада 1917 року²⁹.

Існують свідчення, що в червоногвардійських частинах, які приймали участь в боях за

Київ, було два чехословацьких підрозділи, в яких нараховувалося близько 500 бійців³⁰. На початку лютого до них приєдналося 25 перших добровольців із 7-го Татранського полку³¹. За повідомленням Й. Жальського, який разом з В. Петрасом, Й. Седларжем, Л. Шварцем, Й. Іравою та іншими лівими соціал-демократами, був ініціатором цього переходу, згодом лише тільки з 10-ої роти цього полку в Червону гвардію перейшло 92 чоловіки, а з інших рот – ще близько 250³². На кінець лютого об'єднаний чехословацький загін Червоної гвардії Києва, штаб якого розмістився в будинку № 51 по вулиці Фундукліївській (тепер вул. Б. Хмельницького), налічував вже 700–800 багнетів, а згодом їхня кількість була доведена майже до тисячі.

Радянський уряд України підтримував ініціативи чехословацьких соціал-демократів, вбачаючи в них союзників. 15 лютого керівництво Чехословацької соціал-демократичної робітничої партії було офіційно уповноважено народним секретарем військових справ Ю. Коцюбинським вести агітацію серед чехословацьких робітників та солдатів з метою формування загонів Чехословацької Червоної гвардії як складової частини соціалістичної армії пролетарської держави³³.

О.С.С.Н.Р. і командування «Гуситського корпусу» завадити цьому не могли. Спроби чинити тиск на бажаючих перейти в Червону гвардію зустрічали рішучий опір з боку органів радянської влади. Так, наприклад, під час спроби роззброїти 200 солдатів того ж 7-го полку, які виявили бажання перейти на бік більшовиків, командир полку (полковник Смуглов) – після скарги на нього – був попереджений представниками місцевої (Березанської) Ради та ревкомом, що буде заарештований, якщо не відпустить колишніх підлеглих зі зброєю, і вимушений був відступити³⁴.

²⁷ Ivičič V. Označena práce. – S. 23-24.

²⁸ Клеванский А.Х. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус. Чехословацкие политические организации и воинские формирования в России, 1914–1921 гг. – Москва: Наука, 1965. – С. 146.

²⁹ Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть советов / Редкол.: А.Я. Манусевич (отв. ред.), М.А. Бирман, А.Х. Клеванский, И.А. Хренов. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – С. 289-290.

³⁰ Veselý J. Češi a Slováci v revolučním Rusku 1917–1920. – Praha, 1954. – S. 82.

³¹ Ivičič V. Označena práce. – S. 24.

³² РГАСПИ, ф. 17, оп. 1, спр. 330, арк. 94.

³³ Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники борьбы за власть советов / Редкол.: А. Я. Манусевич (отв. ред.), М.А. Бирман, А.Х. Клеванский, И.А. Хренов. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – С. 290.

³⁴ Клеванский А.Х. Вказ. праця. – С. 151.

Однак лише незначна кількість легіонерів приставала на посули більшовиків, як зробив це згодом Ярослав Гашек. Більшість сподівалася продовжити боротьбу з ворогом на Західному фронті: у Франції, куди пропонували виїхати їм союзники.

Згадуючи ті події Т.Г. Масарик писав:

«Когда большевики под командованием Муравьева, придя на Украину, выступили против буржуазной рады и брали Киев, мы с ними заключили договор: они обеспечили нам вооруженный нейтралитет и отъезд из России во Францию. Благодаря признанию вооруженного нейтралитета, мы (Национальный Совет) были признаны регулярной и самостоятельной армией и правительством...

Договор с Муравьевым подписали наши еще до взятия Киева; с Муравьевым я вел переговоры 10-го февраля 1918 г. в его салон-вагоне в присутствии союзнических представителей, которые выбрали меня в качестве парламентаря (сами они по-русски не говорили).

16-го февраля я получил от Муравьева бумагу, обеспечивавшую нашим вооруженным войскам свободный и беспрепятственный проезд во Францию»³⁵.

Укладення УНР договору з Центральними державами у лютому, і підписання більшовиками Брестського мирного договору в березні, означали фактичну ліквідацію Східного фронту і зробили процес передислокації чехословацького корпусу невідворотним.

13 лютого 1918 року в Брест-Литовську делегація ЦР звернулася до Німеччини з проханням про допомогу проти радянських військ. 18 лютого австро-угорські та німецькі частини перейшли український відрізок Східного (Південно-Західного) фронту і почали рухатися вглиб України. 200-тисячне угруповування включало 28 піхотних, 2 кавалерійські дивізії німецької армії, 8 піхотних та 2 кавалерійські дивізії австро-угорців³⁶. Протистояти йому могли лише розсіяні на великій території більшовицькі загони загальною чисельністю лише 15000 бійців³⁷. Вогнище спротиву виникло

лише на Волині, де ворога спільно з більшовиками зустріли вояки 1-ої чехословацької Гуситської дивізії. На відміну від своїх колишніх союзників, Чехословацький корпус (тепер уже як частина французьких військ) залишався у стані війни з Четвертим союзом. Більше того, – у випадку захоплення в полон і передачі владним органам Австро-Угорської імперії, легіонерів чекав розстріл за зраду.

Під тиском переважаючих сил ворога «західна дивізія чехословаків» вимушена була сконцентруватися в районі Житомира, звідки її планувалося переправити на Лівобережжя³⁸.

В умовах дезорганізації, хаосу і розгубленості в командуванні корпусу, незадоволення і бродіння серед добровольців та військовополонених, взяти керівництво над усіма чехословацькими військовими формуваннями для спільної боротьби з радянськими військами проти окупантів спробували соціал-демократи.

24 лютого 1918 р. в приміщенні Київського Комерційного інституту відбувся з'їзд солдатів та військовополонених, на якому було створено Чехословацьку раду робітників і солдатів (ЧСРПС). Новий орган, до якого ввійшли керівники ЧСДРП, члени філії ЧСНР (О.С.С.Н.Р.), які розділяли соціал-демократичні ідеали, та делегати Революційно-демократичної революційної організації («червоногвардійці»), поставив перед собою завдання розпочати формування нової чехословацької революційної армії. Головою ЧСРПС заочно, без його згоди, було обрано Т. Масарика. Однак вже наступного дня, під тиском керівництва філії ЧСНР (П. Макси, Я. Марковича, і, очевидно, самого Т. Масарика, що саме перебував в Москві, та інших), її представники в ЧСРПС – В. Ванічек, О. Коуделька та Й. Кісела – виступили проти цієї ініціативи. 26 лютого вони підписали заяву про те, що аж «до рішення нового з'їзду єдиним керівним органом всього чехословацького народу в Росії – солдатів, полонених та колоністів – являється філія Чехословацької Народної Ради (О.С.С.Н.Р.), а решта організацій несуть лише допоміжні функції». Це, в свою чергу, спровокувало розкол в ЧСРПС і змусило представників ЧСДРП

³⁵ Масарик Томаш Гарриг. Мировая революция / Пер. Н.Ф. Мельниковой-Папоушек. – Т. 1. – Прага, 1926. – С. 197-198.

³⁶ Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966. – С. 21-22.

³⁷ Какурин Н.Е., Вацетис И.И. Гражданская война. 1918–1921. – СПб.: Полигон, 2002. – С. 58.

³⁸ Александров П.Г. Вказ. праця. – С. 17.

та Червоної гвардії залишити її³⁹. Не гаючи часу О.С.С.Н.Р. приступила до евакуації чехословацьких військ з України⁴⁰.

24 лютого 1-а дивізія чехословаків, не діставши вагонів, з великим обозом, у пішому порядку розпочала відступ за Дніпро. Її відхід прикривав 1-й полк Яна Гуса. 25-го третій батальйон полку, що рухався в ар'єргарді, був атакований поблизу м. Коростишева панцерниками німецької армії. Після короткої перестрілки броньовані машини залишили поле бою і до самого Києва німці вже не наважувалися атакувати чехів, що долали по 60–70 верст в день, поспішаючи на з'єднання з частинами 2-ої дивізії.

У цей час в Києві проходила евакуація урядових органів Радянської України. 27. 02. 1918 р. в Полтаву виїхав Народний секретаріат⁴¹, а в Пирятин – О.С.С.Н.Р.⁴². Деякі члени останньої прибули в Пирятин ще 25 лютого, для того, щоб підготувати приміщення для організації. Згодом сюди ж прибули і представники американської та французької військових місій. На кілька днів маленьке містечко над р. Удаєм перетворилося на центр політичного життя України. В ньому керівництво відділу ЧСНР планувало провести і черговий військовий з'їзд.

Станції Пирятин Києво-Воронежської залізниці судилося стати відправною точкою для багатьох підрозділів Чехословацького корпусу в їх-

ньому нелегкому шляху на схід. Саме з Пирятина в березні 1918 року почали прокладати свій шлях у безсмертя учень Карла Ондржичека, скрипаль-віртуоз, Здаржил-Орел, історик Адольф Кубічек, майбутній бригадний генерал Ярослав Червинка, герой першої світової війни підполковник Карел Вашатко та інші.

У перший день весни Гуситська дивізія переправилася через Дніпро. На час переправи всі три київські мости: Ланцюговий, Дарницький та Слобідський – знаходилися під контролем чехословацьких застав 8-го та 4-го полків. 2–3 березня бійці 2-го стрілецького полку утримували Ланцюговий міст вже з боями⁴³.

Незважаючи на мирний договір Радянської Росії з Німецькою імперією від 3 березня 1918 року, німецько-австрійські війська продовжували наступ. В цих умовах єдиним варіантом уникнути величезних втрат для Чехословацького корпусу була евакуація. В зв'язку з цим було скасовано з'їзд Чехословацького війська в м. Пирятині, запланований на початок березня 1918 року. Замість нього в містечку Гоголеве відбулася нарада вищих чинів корпусу та представників французької армії⁴⁴. На ній було вирішено затримати просування німецьких військ шляхом перемовин про припинення вогню. Проте домовитися з ворогом через посередництво військового командування УНР не вдалося⁴⁵.

За нових обставин командир корпусу віддав розпорядження першій бригаді 2-ої дивізії, тобто 5-му та 6-му полкам, захистити тили відступаючої 1-ої дивізії за Дніпром: Празькому полку – на півдні, утримуючи Гребінку (фото 5), Ганацькому –

Фото 5.
Легіонери 5-го полку
на залізничній станції
«Гребінка»
(лютий 1918 р.).

³⁹ Клеванский А.Х. Вказ. праця. – С. 154-155.

⁴⁰ Масарик, Томаш Гарриг. Вказ. праця. – С. 207.

⁴¹ Бош Е.Б. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. – М. – Л.: Госиздат, 1925. – С. 312.

⁴² Kubíček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 78.

⁴³ Medek R. Kronika 2. československého pěšího pluku Jiřího z Poděbrad 1916–1920. – Praha, 1926. – S. 58.

⁴⁴ Александров П.Г. Вказ. праця. – С. 17.

⁴⁵ Супруненко Н.И. Вказ. праця. – С. 103.

на півночі, захопивши Бахмач. Два батальйони 6-го полку мали охороняти О.С.С.Н.Р. в Пирятині на час її перебування в місті⁴⁶.

2 березня 1918 р. підрозділи 5-го полку зайняли позиції вздовж залізничних гілок «Полтава – Київ» та «Гребінка – Черкаси». Наступного дня 12-а рота третього батальйону здійснила рейд до с. Мойсіївки, 9-а та 11-а роти – до с. Погребів. Наступного дня на роз'їзді «Мар'янівка» батальйон був завантажений в ешелон і відправлений у Гребінку. Другий батальйон зайняв с. Писарщину та станцію в Золотоноші, де вже знаходилася 3-а рота першого батальйону⁴⁷.

Вранці цього ж дня станцію Яготин, під охороною третьої роти ударного батальйону, залишив штабний потяг 2-ої дивізії. 4 березня до Полтави вирушила решта ударників⁴⁸. В цей же день із Березані до Яготина, на з'єднання зі своїми розпорошеними по навколишнім селам підрозділам, що мали добиратися до залізничної станції пішки, вирушили ешелони Татранського полку. На марші знаходилися і «сілезці».

5 березня всі ешелони 7-го полку (за винятком штабного, який затримався в с. Солониці для охорони залізничного мосту), проїхали прогін від Лубен до Ромодану⁴⁹. Штаб 2-ої дивізії та ударний батальйон прибули в охоплену епідемією черевного тифу Полтаву, де їм довелося простояти майже три доби перед від'їздом до Харкова. В Полтаву з відступаючими більшовиками прибув і панцерник чехословацьких червоногвардійців, збройного конфлікту з якими ледь вдалося уникнути. Хоча його і намагалися спровокувати, після невдалої агітації серед легіонерів, представники місцевого відділу організації А. Муна⁵⁰.

Тим часом на Лівобережжі 1-а Гуситська дивізія перегрупувалася в дві колони. В правій колоні під керівництвом полковника Леонтєва, що йшла в Ічню, рухалися всі кавалерійські підрозділи дивізії, її штаб, парковий дивізіон з артилерією, 1-й та 2-й стрілецькі полки. Ліва колона під керівництвом полковника Шишковського складалася лише з 3-го та 4-го полків і направлялася на станцію Прилуки⁵¹. На станціях в Ічні та Прилуках для частин 1-ої дивізії силами 6-го Ганацького полку було накопичено 27 паровозів і 300 вагонів, 7-го полку – 25 паровозів та 549 вагонів, 5-го полку, відповідно, – 2 та 60. Не обійшлося і без курйозів. Прибувши у пошуках рухомого складу на станцію «Драбово-Барятинська», 2-й батальйон 5-го полку зустрів там ешелон з озброєними гайдамаками. Останніх довелося роззброїти, а потяг реквізувати⁵².

Відправлення ешелонів обох дивізій супроводжувалося надзвичайним завантаженням залізничних колій. За словами одного з очевидців: «... стояли та їздили потяги з відступаючими загонами та робітниками, які евакуювалися... Кожний ешелон рухався на власний розсуд, вимагаючи від залізничної адміністрації безумовного підпорядкування. На станціях ні комісарів, ні представників радянської влади не було. Залізничною мережею користувався хто хотів, і без всякого контролю»⁵³. Це робило встановлення контролю над ключовими вузлами залізничних ліній «Київ – Бахмач», «Гребінка – Бахмач», «Гребінка – Полтава» першочерговим завданням для корпусу. Виконуючи розпорядження командування, 5-й та 6-й полки 2-ої дивізії зайняли всі облаштовані станції на цих лініях. Саме через них мали пройти чехословацькі ешелони⁵⁴. З попередніх донесень чеських розвідни-

⁴⁶ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 83.

⁴⁷ Vaněk O. Označena práce. – S. 77.

⁴⁸ Vejnar J. Označena práce. – S. 42.

⁴⁹ Ivičič V. Označena práce. – S. 27-28.

⁵⁰ Vejnar J. Označena práce. – S. 44.

⁵¹ Kavena K. Dějiny dělostřeleckého pluku 1 Jana Žižky z Trocnova v ruské revoluci a ve vlasti. – Praha: Dr. Ed. grégra a syna v Praze, 1937. – S. 204.

⁵² Mengler J. Divizní generál Ondřej Mězl – Andrej Gak a jeho působení v letech druhé světové války. – Praha, 2008. – S. 74.

⁵³ Бови Е.Б. Вказ. праця. – С. 189.

⁵⁴ Čermák J. Bachmač. Výročí ustupu z Ukrajiny a boju pod Bachmačem // Vojenské rozhledy. – № 3. – 1923. – S. 79.

ків виходило, що Бахмач вже встигли захопити німці. Згодом це було спростовано і 5 березня командування відрядило на станцію 3-й батальйон 6-го Ганацького полку. На випадок несподіваної появи німців, на підступах до станції були виставлені пости спостереження. Помічник командира 6-го полку полковник Блаєрський, який очолив надіслану в Бахмач групу, дав розпорядження загонам розвідників визначити чисельність і шляхи пересування німецьких військ у цьому напрямку⁵⁵.

В сторону Гомеля по залізниці було направлено розвідувальний загін під керівництвом прапорщика Янушека, підсилений саперами 6-го полку, двома кулеметними розрахунками, 36-тьома бійцями ударного батальйону під командуванням прапорщика Сobotки⁵⁶. На одній із станцій розвідники дізналися, що німецькі війська 6 березня захопили станцію «Снов» за 45 км на північ від Бахмача⁵⁷.

Звістка про ворога змусила командира 2-ої дивізії генерал-майора П.Н. Подгаєцького вранці 6 березня направити в Бахмач додаткові підрозділи. Опівночі із Гребінки, через Ромодан, в розпорядження полковника Блаєрського прибув загін 7-го Татранського полку під керівництвом штабс-капітана Е. Кадлеця. 7 березня 1918 р. близько 9 години ранку в гомельському напрямку було відправлено ще одну групу розвідників зі стрілецької роти та кулеметний розрахунок на чолі з підпоручиком Юнгром⁵⁸. Цей загін, прорив дещо північніше Макошиного та спалив дерев'яний міст між Низовкою та Меною⁵⁹.

Днем раніше німецькі війська, без особливих зусиль, вибили більшовиків із Яготина. На полтавському напрямі наступав 1-й німецький резервний корпус (16, 45, 91, 215, 224-а ландверні дивізії і 2-а Баварська кавалерійська дивізія) разом із Запорозькою бригадою УНР під командуванням Зураба Натііва (8 тис. багнетів)⁶⁰.

Дізнавшись про наближення ворожих військ, 7 березня з Пирятина на Гребінку, а звідти в Полтаву відправилися представники російського відділу ЧСНР та іноземні військові місії. Тимчасово передані для їх охорони роти Ганацького полку виїхали до Бахмача, для підсилення військ, що повинні були його обороняти. В Гребінку було стягнуто всі підрозділи 5-го полку, за винятком другого батальйону, який все ще перебував в Писарщині для прикриття залізниці зі сторони Черкас та патрулювання дороги поблизу Золотоноші і переправи через р. Чумгак. Силами полку в Гребінці було організовано охорону залізничної станції і залізничних мостів на дорозі із Києва та Пирятина. Третій батальйон було відіслано на дві доби до с. Лазірок, щоб захистити магістраль з півдня, в першу чергу мости між Миргородом та Ромоданом⁶¹.

Після того як 1-а дивізія в повному складі дісталася до Ічні та Прилук, оборона Гребінки втратила своє значення. Вже 10 березня 1918 р. ешелони першого та третього батальйонів 5-го полку разом з нестройовою ротою виїхали в Прилуки через Пирятин, а другий батальйон перебрався з с. Писарщини до Гребінки, де, спільно з підсиленними панцерним потягом загонами радянського командувача фронтом В. Кіквідзе (серед яких були і чехословацькі червоногвардійці), ніс караульну службу на станції, патрулював дороги із Яготина та Золотоноші.

Наступного дня, коли потяги першого і третього празьких батальйонів вже проїхали Прилуки, над розташуванням союзників в Гребінці пролетів німецький аероплан, поблизу с. Кононівки чеські розвідники натрапили на німецький інженерний загін, який ремонтував, пошкоджений більшовиками під час відступу з Яготина, міст, а за Драбовом – на потяг з українськими гайдамаками, що, звісно, прискорило вивід легіонерів з міста⁶². Тягар тяжких боїв за нього

⁵⁵ Kubiček A. Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého. – Olomuc, 1928. – S. 85.

⁵⁶ Vaněk O. Označena práce. – S. 47.

⁵⁷ Vejnar J. Označena práce. – S. 47.

⁵⁸ Ivičič V. Označena práce. – S. 27-29.

⁵⁹ Čermák J. Označena práce. – S. 79.

⁶⁰ Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревезук В.Я. Вказ. праця. – С. 62.

⁶¹ Vaněk O. Označena práce. – S. 78.

⁶² Tamtéž. – S. 78

(13–16 березня) довелося нести «червоним» вже після їх від'їзду.

Легіонерам після тяжких боїв за Бахмач, належало проїхати всю Росію із заходу на схід і попливти у Францію кораблями із Владивостоку. Чехословацьким загонам Червоної гвардії у складі «групи Кіквідзе-Барабаша», разом із земляками з інтернаціональних бригад довелося 17–29 березня 1918 р. взяти участь в обороні від німців м. Полтави⁶³.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що саме на Полтавщині офіцери та солдати 2-ої дивізії Чехословацького корпусу отримали необхідні знання та військові навички, які згодом будуть використані ними в Сибіру під час збройного виступу супроти більшовиків влітку 1918 року та обороні Транссибірської магістралі в 1919-ому.

Участь чехословацьких частин в боротьбі з німецькими військами в Україні переконало союзників в боєздатності корпусу, його висо-

кому бойовому дусі і здатності чинити опір регулярним частинам рейхсверу. В значній мірі це сприяло укріпленню позицій Чехословацької Народної Ради на міжнародній арені, допомогло віднайти кошти для фінансування корпусу під час антибільшовицького виступу, було додатковим аргументом на мирних конференціях 1919–1920 рр., на яких вирішувалася доля нової європейської держави – Чехословацької республіки. Чехословаки-червоногвардійці ж прискорили своєю боротьбою становлення на Україні «держави робітників та селян».

Пам'ять про братів-слов'ян, яких доля на деякий час поєднала з нашими земляками в один з вирішальних і найтяжчих періодів історії на повинна стертися. Пам'ятки ж пов'язані з їх перебуванням, які подекуди ще вціліли заслуговують не тільки охоронного статусу, але й повинні, вочевидь, бути включені до майбутніх тематичних туристичних маршрутів.

References

- Aleksandrov P. G. (2016). Bitva u stancii Bahmach: k voprosu ob uchastii chastej ot del'nogo Chehoslovackogo korpusa v bor'be s germanskimi interventami v fevrale–marte 1918 g. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki* (Vol. 1, pp. 16-12), 6 (68). Tambov: Gramota. [in Russian].
- Antonov-Ovseenko V. A. (1924). *Zapiski o Grazhdanskoj vojne* (Vol. 1). Moscow: Izdanie Vysshego Voennogo Redakcionnogo Soveta. [in Russian].
- Antonov-Ovseenko V. A. (1928). *Zapiski o Grazhdanskoj vojne* (Vol. 2). – Moscow.: Izdanie Vysshego Voennogo Redakcionnogo Soveta. [in Russian].
- Bilous'ko O. A., Yermak O. P., Revehuk V. Ya. (2005). *Novitnia istoriia Poltavshyny (I polovyna XIX stolittia): Pidruchnyk dlia 10 klasu zahal'noosvitn'oi shkoly*. Poltava: Oriiana. [in Ukrainian].
- Bosh E. B. (1925). *God bor'by. Bor'ba za vlast' na Ukraine s aprelja 1917 g. do nemeckoj okkupacii*. Moscow–Leningrad: Gosizdat. [in Russian].
- Čermák J. (1923). Bachmač. Výroči ustupu z Ukrajiny a boju pod Bachmačem. *Vojenské rozhledy*. 3, 78-82. [in Czech].
- Gajda R. (1924). *Moje paměti. Československá anabase. Zpět na Ural proti bolševikům. Admirál Kolčák* (3-rd ed.). Praha. [in Czech].
- Golechek V. (1919). *Chehoslovackoe vojsko v Rossii*. Irkutsk. [in Russian].
- Ivičič V. (1924). *Tatraci. Dějiny 7. střeleckého tatranského pluku od jeho založení do návratu do vlasti*. Praha: Nákladen Památníku Odboje. [in Czech].
- Kakurin N. E., Vacetis I. I. (2002). *Grazhdanskaja vojna. 1918–1921*. Saint Petersburg: Poligon. [in Russian].
- Kalous J. (2003). Boj Československých legií u Bachmače. *Československé legie v Rusku: sborník příspěvků z kolokvia (09. 05. 2001 v Praze)*. Praha: Národní knihovna ČR–Slovenská knihovna, 58-71. [in Czech].
- Karzhanskij N. S. (1918). *Chehoslovaki v Rossii: Po neizdannym oficial'nym dokumentam*. Moscow: Knigoizdatel'stvo "ZMIJ". [in Russian].
- Kavena K. (1937). *Dějiny dělostřeleckého pluku I Jana Žižky z Trocnova v ruské revoluci a ve vlasti*. Praha: Dr. Ed. grégra a syna v Praze. [in Czech].
- Klevanskij A. H. (1965). *Chehoslovackie internacionalisty i prodannyj korpus. Chehoslovackie politicheskie organizacii i vojskie formirovanija v Rossii, 1914–1921 gg.*. Moscow: Nauka. [in Russian].
- Kliment J. (2005). *Zápisky legionářovy. Ze života a bojů na Rusi ve světové válce v letech 1914–1919.* – Středokluky. [in Czech].

⁶³ Антонов-Овсенко В.А. Записки о Гражданской войне. – Т. 2. – М.: Издание Высшего Военного Редакционного Совета, 1928. – С. 32, 86-89, 127, 245, 295.

Kubiček A. (1928). *Hanáci v revoluce. Kronika 6. československého pluku Hanáckého*. Olomuc. [in Czech].

Kubiček Adolf. (1933). *Album příslušníků 6. střeleckého Hanáckého pluku. Praha*. [in Czech].

Manusevich A. Ja. (Ed.). (1967). *Internacionalisty. Trudjashhiesja zarubezhnyh stran – uchastniki bor'by za vlast' sovetov*. Moscow: Nauka. [in Russian].

Masarik, Tomash Garrig. (1926). *Mirovaja revolucija* (Vol. 1): per. z czeh. (N. F. Mel'nikovoj-Papoushek, Trans.). Praga. [in Russian].

Medek R. (1926). *Kronika 2. československého pěšího pluku Jiřího z Poděbrad 1916–1920*. Praha. [in Czech].

Mengler J. (2008). *Divizní generál Ondřej Mězl – Andrej Gak a jeho působení v letech druhé světové války*. Praha. [in Czech].

Mokliak V. O. (Comp.). (1938). *Zvid pam'iatok istorii ta kul'tury Ukrainy: Poltav'ska oblast'. Pyriatyns'kyj rajon*. Poltava: TOV "ASMI". [in Ukrainian].

Saldugeev D. V. (2005). *Chehoslovackij korpus v Rossii. Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta* (Vol. 1, pp. 88-98). 2. [in Russian].

Suprunenko N. I. (2005). *Ocherki istorii grazhdanskoj vojny i inostrannoj voennoj intervencii na Ukraine (1918–1920)*. Moscow: Nauka. [in Russian].

Tatarov B. A. (2006). *Bitva u Bahmacha (8–13 marta 1918 g.)*. *Belaja gvardija: al'manah*. 8, 100-119. [in Russian].

Tron'ko P. T. (Ed.). (1967). *Istoriia mist i sil Ukrain'skoi RSR* (Vol. 17: Poltav'ska oblast'). Kyiv: Holov. red. Ukr. rad. entsyklopedii AN URSS. [in Ukrainian].

Vaněk O. (1934). *5. Československý střelecký pluk "Pražský" T. G. Masaryka v boji za svobodu vlasti 1917–1920*. Praha, 1934. [in Czech].

Valiaxmetov A. N. (2005) *Chexoslovackij korpus v Rossii (1917-1920): istoriografiya [Czechoslovak Corps in Russia (1917-1920): historiography]* (Candidate's thesis). Kazan'. [in Russian].

Vejnar J. (1930). *Úderný prapor: Kronika prvního úderného praporu Sibiřských legii*. Hranice: Památník Osvobození. [in Czech].

Veselý J. (1954). *Češi a Slováci v revolučním Rusku 1917–1920*. Praha. [in Czech].